

Ny-evangelisk indflydelse i Indre Mission og nærtstående foreninger i dansk kirkeliv, ca. 1830-1960¹

Af Kurt Ettrup Larsen

Professor i kirkehistorie, dr. theol., FIUC-Aarhus

kl@teologi.dk

Resume:

Begrebet ny-evangelisk betegner den særlige vægtlægning på evangeliet om Guds nåde og tilgivelse, som opstod i 1800-talet under inspiration af den svenske prædikant C. O. Rosenius. Denne særlige tone i forkyndelsen er i Danmark forbundet med Luthersk Mission og Evangelisk Luthersk Missionsforening, men i denne artikel påvises det for første gang, at indflydelsen også gik videre ud til de større kirkelige retninger: Grundtvigianismen og Indre Mission. Det gives også eksempler på ny-evangelisk præg på nogle i den gudelige vækkelse tidligere i 1800-tallet og i Tidehverv og Fjerde kirkelige retning i 1900-tallet.

Kodeord:

Ny-evangelisk, Indre Mission, Fjerde kirkelige retning, Tidehverv, Brødremenigheden.

Indledning

Begrebet ny-evangelisk har ikke traditionelt spillet nogen særlig rolle i dansk kirkehistorieskrivning. Ordet knyttes til den svenske vækkelsesbevægelse omkring prædikanten Rosenius midt i 1800-tallet,

¹ Artiklen er tidligere publiceret som fagfællebedømt artikel i Lars Brixen (red.), *Rosenius i Danmark – en antologi om den rosenianske vækkelse i Danmark*, (Rønne: ELM-forlag 2020), 343-361. Artiklen er formelt tilpasset *eMissio*, hvilket ses på første side af artiklen. Oversigtskortet i artiklen er lavet af Carsten Hestbech. Den grafiske oversigt over 1800-tallets danske vækkelser og den kirkelige retningsdannelse er en illustration fra Kurt E. Larsen: *En bevægelse i bevægelse - Indre Mission i Danmark 1861-2011* (Fredericia: Lohse 2011), s. 80.

men mens bevægelsen blev stor i Sverige og til dels i Norge, blev den ny-evangeliske bevægelse i Danmark knyttet til nogle lægmandskredse, der traditionelt ikke fik stor plads i kirkehistorien. I ottebindsværket *Den Danske Kirkes Historie* er den ny-evangeliske bevægelse nævnt, men i anførselstegn, og som en bevægelse, der ”tenderede mod antinomisme og havde etisk betænkelige følger”.² Martin Schwarz Laustens fremstilling af Danmarks kirkehistorie fra 1987 gør forholdsvis mere ud af Luthersk Missionsforening og Evangelisk Luthersk Missionsforening, men uden at bruge ordet ny-evangelisk.³ Et nybrud i forskningen er blevet skabt af Elith Møller Olesen, der bl.a. i sin disputats fra 1996 har påvist linjer fra Rosenius og den ny-evangeliske bevægelse til grundtvigske kredse og til Indre Missions første missionær, Jens Larsen.⁴

I denne artikel påvises det, at de ny-evangeliske anliggender faktisk er nået endnu længere ud og i nogen grad har påvirket en række personer i andre danske kirkelige retninger.

Kilderne hertil er kirkelige blade og tidsskrifter samt de betydelige kirkehistoriske materialesamlinger, som findes i form af erindringslitteratur, herunder også præsters og lægfolks indberetninger og historiske bidrag til samleværkerne *Dansk Præste- og Sognehistorie* og *Hjemliv og Trosliv*. Der er en række kildekritiske problemstillinger forbundet med brug af erindringslitteratur, men på den anden side giver erindringer også mulighed for et ellers ukendt indblik i det levede liv. Og da den ny-evangeliske strømning ikke var højt i kurs i kirkelivet i øvrigt, taler det for at fæste lid til erindringer, der understreger påvirkning derfra. Når det gælder værket *Vækkelsernes Frembrud i første halvdel af det 19. århundrede*, er der tale om en bearbejdelse og et mere fast metodisk greb på de indhentede oplysninger.

Kirkelige traditioners forskellige grundtræk

Den norske teolog Einar Molland opdelte de forskellige kristne kirkesamfund og konfessioner efter fire forskellige kriterier: Deres lære, deres kirkeforfatning, deres gudstjenesteform og deres ethos, hvormed menes en karakteristisk livsholdning, der er forbundet med det pågældende kirkesamfund.⁵ Hver enkelt af de forskellige kristne konfessioner er tilbøjelige til at lægge vægten på ét af disse fire kriterier, hvilket gør, at de let misforstår andre, der prioriterer et andet kriterium højere. Derfor er kirkesamfund og kirkelige traditioner ikke nødvendigvis direkte sammenlignelige. Det følgende er inspireret af Mollands

² Lindhardt, P.G.: *Den danske kirkes historie*, bind VII, Kbh. 1958, 127f.

³ Lausten: *Danmarks kirkehistorie*, 3. udgave, København 2004, 264f.

⁴ Olesen 1996 og Olesen 1983-84

⁵ Einar Molland, *Konfesjonskundskab*, Oslo 1953, 18

opdeling, og det er en nyttig baggrund for at forstå brudfladerne i holdningerne til den ny-evangeliske bevægelse i Danmark.

Den lutherske kirke er grundlæggende karakteriseret ved sin *lære*. Det var lære om frelse af nåde ved tro, der befriede Luthers samvittighed. Den lære var afgørende vigtig for ham. Det var artiklen, hvormed kirken står og falder. Til gengæld kunne man efter hans opfattelse godt have forskellige meninger om kirkeforfatning og liturgi. I overensstemmelse hermed hedder det i *Den augsburgske Bekendelse* artikel 7: ”Om kirken: Ligeledes lærer de, at der altid vil eksistere én, hellig kirke. Men kirken er de helliges og troendes forsamling, hvor evangeliet læres ret og sakramenterne forvaltes i overensstemmelse med evangeliet. Til sand kirkelig enhed er det nok at være enige om evangeliets lære og forvaltningen af sakramenterne. Det er ikke nødvendigt, at de samme menneskelige traditioner, ritualer eller ceremonier, der er indstiftet af mennesker, findes overalt. Som Paulus siger: ”Én tro, én dåb, én Gud og alles fader og så videre”.

I den romersk-katolske kirke tænker man primært kirken ud fra *kirkeforfatning*. Kirkens enhed bygger på fællesskab med kirkens biskopper og med paven som indehaver af apostlen Peters embede i Rom. Derfor kan de romersk-katolske ikke have fuldt kirkeligt fællesskab med andre uden en anerkendelse af paveembedet, mens de til gengæld godt kan leve med forskellige syn på retfærdiggørelseslæren. Dette er simpelthen ikke det primære for dem, til forskel fra Luther.

Liturgien er til gengæld det vigtige for østkirkens tradition i fx Grækenland og Rusland. Her er den uændrede liturgiske tradition afgørende, mens disse kirker er mere rummelige, når det gælder forfatningsspørgsmål. Endelig er der kirkesamfund, der som deres særlige kendetegn har noget, der kan kaldes en *etos*: En livsholdning eller særlig skik. Syvendedagsadventister har fx voksendåb som baptister, men de er alligevel ikke baptister, men adventister, fordi de særligt kendetegnes ved deres særlige lære om lørdagen som kristnes rette helligdag og vægten på Jesu genkomst.

Disse forskellige grundlæggende træk ved forskellige kristne retninger kan være en nyttig baggrund for at forstå modtagelsen af den ny-evangeliske bevægelse i dansk kirkeliv. Hvis man skal forstå en bestemt bevægelse, må man ind til dennes kerne og hjertesag: Består denne i noget i læren, kirkeforfatningen, liturgien eller noget fjerde? I den ny-evangeliske bevægelse og hos C. O. Rosenius lå hjertesagen i en klar sontring mellem lov og evangelium, så Guds nåde kan forkyndes som fri og ubetinget, til fred og hvile for anfægtede syndere. Det er altså en bevægelse, der har sin hjertesag i et *lærepunkt*. Til gengæld kan dette ny-evangeliske anliggende forenes med forskelligt syn på

kirkeforfatning. Rosenius rådede i 1860'erne ledere fra den bornholmske vækkelse til at gå tilbage til folkekirken igen, og det gjorde de i stort omfang. Siden år 2000 er der igen dannet en række frimenigheder i tilknytning til Luthersk Mission og Evangelisk Luthersk Missionsforening. Det har man ment forskelligt om inden for disse bevægelser, men det er ikke et spørgsmål, der behøver at virke splittende. Liturgi og mødeformer kan også variere i missionshuse og frimenigheder i den ny-evangeliske tradition, uden at dette nødvendigvis behøver at være noget problem. Det er forståelsen af evangeliet i roseniansk forstand, der er hjertesagen og som holder bevægelserne sammen – mens kirketilhørsforholdet er et adiaforon.⁶

For andre bevægelser i dansk kirkeliv er prioriteterne anderledes, og derfor er de ikke en del af den ny-evangeliske bevægelse, selvom de i øvrigt måtte være helt på linje med Rosenius' forkyndelse om nåden. Rosenius' bøger og den unge Christian Møllers forkyndelse blev læst og hørt af folk, hvis prioriteringer netop var anderledes. I det følgende skal vi se nærmere på den åndelige jordbund, som den ny-evangeliske forkyndelse faldt på i Danmark fra 1860'erne.

Rationalismens moralkristendom og en ”gammel-evangelisk bevægelse” inden for den gudelige vækkelse frem til 1860

I oplysningstiden var den århundredgamle luthersk-kirkelige tradition i Danmark under pres. Kirkegangen smuldrede væk. Den moderne tid var optaget af andre spørgsmål end det religiøse. Blandt præster og biskopper søgte mange at ”redde” kirken ved at forsøge at modernisere kristendommen og derved komme tiden i møde. Et af udtrykkene herfor var den rationalistiske kristendomsopfattelse, der i sin forståelse af kristendommen lagde hovedvægt på det i kristentroen, der fortsat måtte være gældende og som en ”moderne” tid kunne knytte til ved: Moral og fornuft. Ved den sunde fornuft kunne man nå til at tro på Guds eksistens som skaber, og der kunne gives gode grunde for den kristne morals fortsatte gyldighed og gavnlighed for samfundet. Noget i kristendommen kunne altså bruges, og det skulle forkyndes og indterpes for den opvoksende slægt. Andet i klassisk kristendom kunne oplysningsfolkene ikke bruge: Jesu undere, læren om arvesynden, jomfrufødsel,

⁶ Vigilius 2005, 117-127. Mikkel Vigilius har i sin grundige bog også udførligt gennemgået mange andre skandinaviske vækkelsesbevægelseres organisationsform. I bogens forord skinner det tydeligt igennem, at både rosenianismen og vækkelsesbevægelserne som helhed historisk set har været Kristus-centrerede, ikke kirke-centrerede.

Denne tolkning af kristendommen faldt ikke i god jord hos de forholdsvis få gammeldagstroende kristne, der fandtes i landet omkring 1800. Nogle af disse var lægfolk, der begyndte at samles til gudelige forsamlings i hjemmene. Dette var imidlertid ulovligt i Danmark, idet den såkaldte konventikelplakat fra 1741 forbød offentlige kristne møder (gudelige forsamlings) med mindre disse var ledet af en sognepræst. Gammeldagstroende kristne mødtes alligevel og blev undertiden straffet for at være kommet sammen for at høre en prædiken af Luther og synge fra Brorsons salmebog. Forfølgelsen af disse troende førte ikke til forsamlingsbevægelsens ophør, for møderne fortsatte helt frem til grundlovens og dermed religionsfrihedens indførelse i 1849. Man kan skelne mellem tre lidt forskellige holdninger i den gudelige forsamlingsbevægelse: De stærke Jyder, Brødremenigheden og den fynske forsamlingsbevægelse.

Forsamlingsbevægelsen kan siges at være begyndt omkring år 1800 på Vejle-egnen, hvor en gruppe lægfolk blev kendt under navnet: De stærke Jyder. Disse luthersk-pietistiske lægfolk nærmede deres åndelige liv ved Luthers prædikener og fik deres navn fra deres ualmindeligt vedholdende kamp for at bevare de gamle bøger i kirke og skole: Erik Pontoppidans pietistiske lærebog i kristendomskundskab, *Sandhed til Gudfrygtighed*, (1737) og Kingos salmebog (1699). Disse bøger nægtede de at skifte ud til fordel for nyere bøger, der var mere eller mindre prægede af oplysningstidens teologi og tankegang. De stærke Jyder var meget afvisende over for bestemte ”mellemting”, sådan som også Erik Pontoppidans lærebog var det. Som eksempel kan anføres bogens spørgsmål nr. 137 om søndagsarbejde: ”*Hvormed vanhelliger man helligdagen?*”. Det forventede svar fra alle danske og norske børn var: ”*Med legemligt uforholdent arbejde samt syndige lyster, som dans, spil, komedier, kro-gang og sådant, som altid er synd i sig selv, men om hellige dage dobbelt synd*”.⁷ Arven fra Pontoppidans pietisme gav De stærke Jyders bevægelse et vist lovpræg, om end deres flittige læsning af Luthers prædikener prægede dem i en mere evangelisk retning.

Brødremenigheden havde som historisk udgangspunkt grev Zinzendorfs reaktion mod en lovpræget pietisme. I Danmark fik Brødremenigheden i 1772 Christiansfeldt som koloni og missionscentrum, og herfra forkyndte man ”den frie nåde” og ”den glade kristendom”. Således kom Christiansfeldt til at virke som et centrum for evangelisk og levende kristendom midt i oplysningstidens værste tid. Da meget andet kirkeligt arbejde smuldrede bort sidst i 1700-tallet, også følgerne af den gamle kirkelige pietisme, organiserede Brødremenigheden grupper af troende kristne visse steder i landet.

⁷ Erik Pontoppidan, *Sandhed til Gudfrygtighed i en enfoldig og efter Mulighed kort, dog tilstrækkelig Forklaring over Doktor Martin Luthers lille Katekismus* (udgivet af de private skoler i Øster Snede og Løsning: 1953), 45

Enkelte steder var man tilstrækkeligt mange til at danne et såkaldt societet, måske endda så mange, at man formåede at bygge et "missionshus" til brug for mødevirksomheden.⁸ Kendetegnende for Brødremenighedens lægmandskredse var en stærk vægtlægning på nåden og på Jesu blod. Det kan således karakteriseres som et "gammelt-evangelisk" arbejde. Brødremenighedens indflydelse nåede i øvrigt også uden for de små lægmandskredse, der direkte var knyttet til Christiansfeld. Hans Adolf Brorson (1694–1764) i Ribe havde som biskop i Ribe været i en vis konflikt med Brødremenigheden som organisation, men han havde stor sympati for Brødremenighedens forkyndelse og gav mange af sine salmer et klart evangelisk præg. Brorsons salmer spændte vidt, men de rummede også en stærk evangelisk tone, og de, der sang Brorsons "gammel-evangeliske" salmer, blev således forberedte til den ny-evangeliske forkyndelse. Det var ingen tilfældighed, at såvel Brødremenigheden som Brorsons salmer var forholdsvis udbredte netop i Vest- og Sønderjylland, og at det også var på de egne, at den ny-evangeliske bevægelse fandt genklang.⁹

Det er ikke gængs i dansk kirkehistorisk skrivning at tale om nogen "gammel-evangelisk" linje, men det kunne måske være nyttigt at indføre begrebet. Både fra Luthers prædikener, fra Brødremenigheden og fra nogle af Brorsons salmer var der en gammel arv i retning af at understrege nåden. Der var da også i 1840'erne og 1850'erne en lille gruppe bevidst lutherske præster, der udgav et vigtigt teologisk blad kaldet netop: *Evangelisk Ugeskrift*. Man kunne også i samtiden tale om "evangeliske" præster på Randers-egnen.¹⁰ For at skelne disse fra de ny-evangeliske kunne det måske være en ide at kalde disse for "gammel-evangeliske".

De stærke Jyder i Østjylland havde ingen baggrund i Brødremenigheden og fik heller ingen egentlig kontakt til disse. Der var tale om en ny, lokal vækkelse. Da man andre steder i landet også begyndte at mødes til gudelige forsamlinger efter De stærke Jyders eksempel og inspiration, havde man nogle steder en eksisterende Brødremenighedstradition at knytte til ved. Det gjaldt på Fyn, hvor der fra omkring 1820 var en vækkelse, der spredte gennem husmand Christian Madsens udadvendte missionsvirksomhed. I sin fynske form blev den gudelige vækkelse mest udbredt, idet forsamlingsbevægelsen og vækkelsen bredte sig fra Fyn til både Jylland og Sjælland. Ikke mindst til de

⁸ Kurt Ettrup Larsen, 'Missionshusene – om baggrunden for deres opførelse', *Kirkehistoriske Samlinger* 2005, 95

⁹ Paul Nedergaard, *Personalhistoriske, sognehistoriske og statistiske bidrag til en dansk præste- og sognehistorie*, I-IX (København: Eget forlag), IXB, 723-724

¹⁰ *Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Århundrede*, I-VI, 1960-1967, v. A. Pontoppidan Thyssen (red.) (København: G.E.C.Gad), V, 51

sogne, hvor der var en gammel vækkelse under Brødremenigheden at knytte til ved. Den fynske vækkelse var i sin forkyndelse præget af Brødremenighedens evangeliske tone, og når man alligevel ikke bare knyttede til ved Brødremenigheden og Christiansfeld, hang det bl.a. sammen med, at der var elementer af socialt oprør i den nye gudelige forsamlingsbevægelse. Brødremenigheden havde helt bevidst valgt at leve som de Stille i Landet, mens nogle af prædikanterne i den fynske vækkelse efter 1830 ønskede mødefrihed for lægfolk, og havde dette som en politisk dagsorden. De ville ikke stå med hatten i hånden, men trådte op mod myndighederne. Det var den danske bondestand, der var ved at vågne op til dåd, efter århundreders undertrykkelse. Ikke teologi, men samfundssyn adskilte den fynske forsamlingsbevægelse fra forgængerne i Brødremenighedens stilfærdige grupper.

Fra de gudelige vækkelser (1800-1849) til de nye kirkelige retninger efter 1860

De stærke Jyder, Brødremenigheden og den fynske vækkelse var tre forskellige udtryk for den gudelige forsamlingsbevægelse, og de fandtes på hver deres lokaliteter i landet, og dette er vigtigt som baggrund for den ny-evangeliske bevægelses senere indgang i de forskellige landsdele. Først skal nævnes nogle eksempler på, at Brødremenighedens arbejde i første halvdel af 1800-tallet kom til at virke som et direkte link til den ny-evangeliske bevægelse efter 1860'erne.

I Ballum i Sønderjylland var der en kreds af troende mennesker med tilknytning til Christiansfeld, og denne blev i 1880 omdannet til en kreds under Luthersk Missionsforening. Der kunne altså gå en lige linje fra Brødremenighedens gammel-evangeliske linje til Luthersk Missionsforening og det ny-evangeliske.¹¹

Således også i Skjern sogn, der spiller en særlig rolle i dansk vækkelseshistorie. Der var vækkelse i Skjern på den pietistiske vækkelses tid, i 1722f. Mens Brorson var biskop i Ribe stift, og dermed også over Skjern, 1741-1764, opstod en ny vækkelse og man havde i en lang årrække (1761-1792) en sognepræst med tilknytning til Brødremenigheden. I den periode (1785) fik brødremenigheden i Skjern deres eget hus, hvor Brødremenighedens ”emissær” boede fast og hvor der var en forsamlingsal. Dette organiserede samfund blev vigtigt, da de følgende præster var mere eller mindre på afstand af Brødremenigheden. Fra 1840 kom den fynske forsamlingsbevægelse også til Skjern-egnen. Man fik prædikanter herfra til byens brødremenighedskreds, og der opstod en ny vækkelse fra 1843, så kredsen

¹¹ Nedergaard, *Personallistoriske*, IXB,861.1229

nåede op på at omfatte over 100 medlemmer i Skjern (1/6 af sognet), men man mødte også modstand fra øvrigheden. I 1846 måtte Brødremenigheden lukke sit hus og man havde ikke længere nogen missionær i byen. Da grundloven tre år senere gav religionsfrihed, kunne man uden problemer mødes, bygge missionshuse og også danne landsdækkende foreninger. I 1860'erne kom repræsentanter fra to sådanne nye missionsforeninger til Skjern, Indre Mission og Luthersk Missionsforening. De troende i Skjern sogn knyttede til ved dem – især til Luthersk Missionsforening. Den mindede en del om traditionen fra Brødremenigheden med sin vægt på lægfolk og vægt på nåden. I 1876 byggede Luthersk Missionsforening sit missionshus i Skjern - det første missionshus i Vestjylland. Brødremenighedens tidligere center i Skjern gav baggrunden for, at Luthersk Missionsforening blev stærk netop i den by – og senere også Evangelisk Luthersk Missionsforening.¹²

¹² Nedergaard, *Personalhistoriske*, IXB:569. *Vækkelsernes Frembrud*, V,30-45,251-260

Oversigtskort over lokaliteter nævnt i artiklen

Ikke alle i den gudelige forsamlingsbevægelse sluttede sig til den ny-evangeliske bevægelse, selvom de mødte den fra 1860'erne og var positive over for dens forkyndelse. Det gjaldt et par af de mest kendte lægprædikanter i den vestjyske del af den gudelige forsamlingsbevægelse, Iver Viftrup og Jens Maarbjerger.

Iver Viftrup (1793-1878) var gårdmand fra Handbjerg på Struer-egnen. Han blev vakt til at søge Gud, og han kæmpede længe, inden han fandt fred i nåden. Hjælpen fandt han i de gamle lutherske og pietistiske andagtsbøger. Da han havde fundet nåden, mødte han udsendinge fra brødremenigheden i Skjern, og de stemte godt overens med hans eget syn og han tog siden derned og besøgte denne højborg for levende kristendom.¹³

Jens Maarbjerger (1807-1872) var en anden af den tids og egnens store lægprædikanter, og han tog med glæde imod det ny-evangeliske budskab, blev præget af det og var med til at udbrede det – dog uden nogensinde at blive tilknyttet Luthersk Missionsforening. Jens Maarbjerger var landmand fra Sahl sogn. Hans historie fører tilbage til den gudelige vækkelses første tid i Danmark. Jens Maarbjerger blev åndeligt vakt ved at høre den fynske bonde og lægprædikant Peter Larsen Skræppenborg omkring 1834. Maarbjerger begyndte omkring 1837 selv at arrangere gudelige forsamlinger og at prædike ved disse. Han var en pioner i Midt- og Vestjylland for lægmandsforkyndelse. I 1843 blev han arresteret i Skjern for at have talt Guds ord offentligt, hvilket stred mod Konventikelpakaten. Han blev ved håret slæbt i arrest, men sang imens og fik så prygl af herredsfogedens kæp. Han kom i arrest i tre dage og fik en bøde på 10 rigsdaler, siden appelleret og nedsat til 5 og to rigsdaler. Den historiske baggrund for Konventikelpakaten var, at man derhjemme gerne måtte tale ved husandagt, men offentligt måtte man ikke tale, fordi sværmeri skulle undgås. Maarbjerger var så lidt som de andre prædikanter i forsamlingsbevægelsen nogen sværmer, for han var præget af Luther og af de gamle luthersk-ortodokse opbyggelsesforfattere Chr. Sriver og Johann Arndt fra 1600-tallet. Han udgav selv i 1840'erne skrifter af Luther og den ortodoks-lutherske teolog David Hollaz for at kunne sprede dette budskab – i øvrigt de samme forfattere, som Rosenius gerne læste.¹⁴ Jens Maarbjerger rejste rundt i Vestjylland og prædikede, hvor der havde været vækkelse – som i landsbyen Herning i 1844-1848. Siden bidrog han til vækkelser i andre sogne på Herning-egnen: Vildbjerg-Nøvling i 1862 og i Sunds i 1865. På det tidspunkt var Maarbjerger også blevet præget af C. O. Rosenius. Det norske blad Budbæreren, fyldt med Rosenius-

¹³ Jens Abildtrup, *Iver Viftrup* (København: Lohse), 47-50.115

¹⁴ Vækkelsernes Frembrud, V, 77f.210.251-253. Nedergaard, *Personalthistoriske*, VI, 825

artikler, begyndte at udkomme i 1858, og det blad var Maarbjerger så glad for, at han altid bar det på sig på sine vandreture over heden. Han havde lært bladet at kende gennem en soldat, der gav ham en årgang.¹⁵ Maarbjerger solgte bladet videre til andre, ligesom han solgte skrifter af Rosenius i Chr. Møllers oversættelse. På den måde var Chr. Møllers navn kendt og knyttet til Rosenius i vakte kredse i Vestjylland, førend Christian Møller selv kom til Jylland første gang. Da Chr. Møller kom til Vinderup i Sahl sogn, lyttede Jens Maarbjerger med glæde til hans forkyndelse. Den vakte kreds i sognet blev splittet, idet nogle gik med Møller og dannede en Luthersk Missionsforening-kreds i Vinderup. Maarbjerger gik ikke selv med. Han ville ikke splitte det fællesskab, der allerede eksisterede i vækkelsen. Han var enig i det ny-evangeliske anliggende i forkyndelsen, men prioriterede det eksisterende fællesskab. Derfor gik han ikke med i Luthersk Missionsforening, selvom han fortsat solgte skrifter af Rosenius! Maarbjerger døde i 1872, ikke længe efter Møllers første besøg.¹⁶

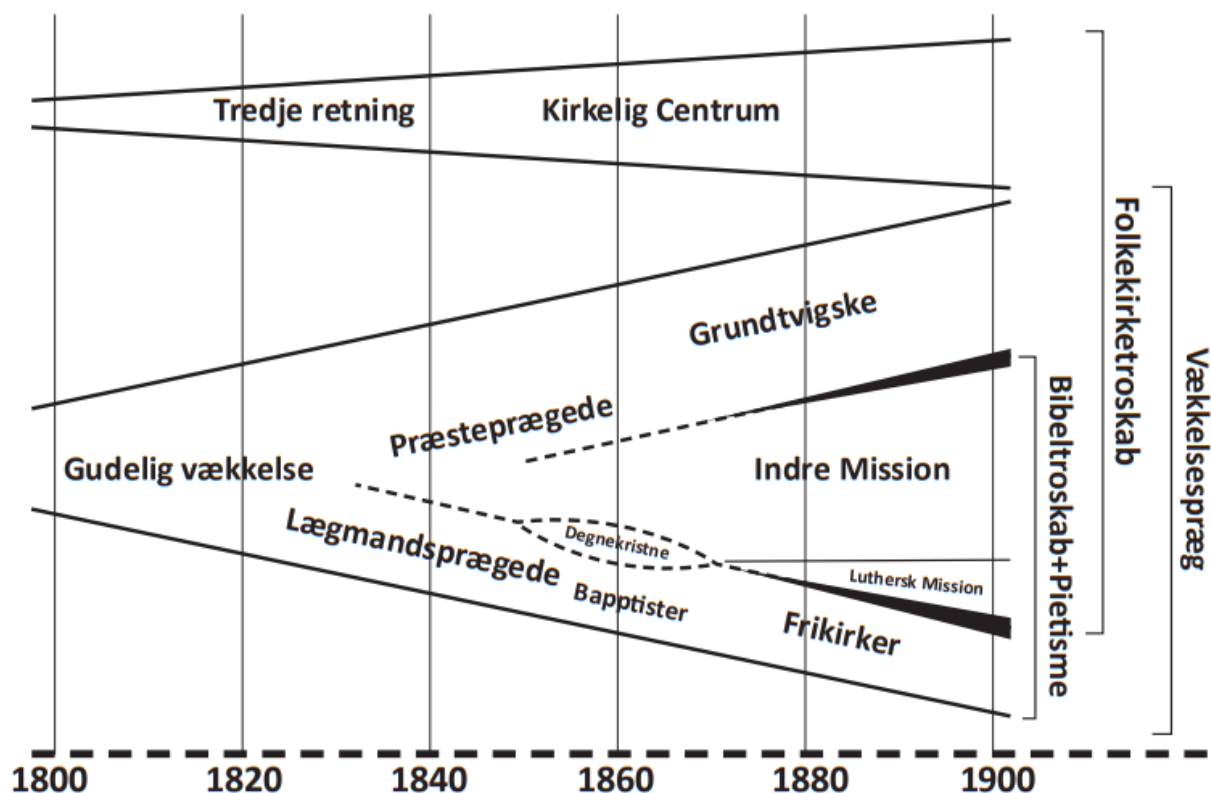
Hos Viftrup og Maarbjerger var der tale om såvel en gammel-evangelisk som en direkte ny-evangelisk indflydelse, men altså uden at det fik organisatorisk konsekvens i form af i tilknytning til Luthersk Missionsforening.

Grundtvigianere, der lærte af ny-evangelismen

Grundtvigianismen var i sit udgangspunkt en kristen vækkelsesbevægelse og en reaktion mod oplysningstiden. Den unge Grundtvig kæmpede for kristelig vækkelse; siden blev han desuden også optaget af kirkelig vækkelse, for endelig også at arbejde for folkelig vækkelse. Grundtvigs livslange kamp for gammel kristentro betød, at mange lægfolk fra den gudelige forsamlingsbevægelse og nogle unge teologer fra København sluttede sig til Grundtvig. Således opstod en grundtvigsk bevægelse med rod i den gudelige forsamlingsbevægelse.

¹⁵ Jens Abildtrup, *Jens Maarbjerger og Inger Marie* (København: Lohse 1928), 65f.81

¹⁶ Nedergaard, *Personhistoriske*, VI, 28.546f.550f.556.780.789.797.833. Abildtrup, *Jens Maarbjerger*, 89-95

Den grafiske oversigt over 1800-tallets danske vækkelser og den kirkelige retningsdannelse er en illustration fra Kurt E. Larsen: *En bevægelse i bevægelse - Indre Mission i Danmark 1861-2011* (Fredericia: Lohse 2011) s. 80.

For en grundtvigianer var det en åndelig hjertesag, at man ville have kristenliv og menneskeliv til at hænge sammen. Ægte kristentro skulle i Danmark knyttes sammen med dansk folkelighed. Dette var et grundlæggende punkt i bevægelsen. Man kunne som grundtvigianer være konservativ luthersk i sin teologi, men man kunne også være ret liberal. Som grundtvigianer kunne man godt være grebet af Rosenius' forkyndelse, men man kunne også være ukendt med denne. Der var plads til begge dele, idet grundtvigianismens egentlige særpræg lå et andet sted.

Der er derfor ingen grund til at undre sig over, at man i 1800-tallet kunne finde et eksempel på en grundtvigsk præst, der med glæde lyttede til den ny-evangeliske forkyndelse i Luthersk Missionsforenings forkyndelse i missionshuset i Gjerlev nord for Randers. Det drejede sig Pastor Stricker (1850-1930), der i 1880'erne og 1890'erne lod sig præge af Rosenius, og fik et godt samarbejde med den ny-evangeliske kreds i sognet. Selv kunne han ikke tilslutte sig Luthersk Missionsforening, fordi han

med sit grundtvigske præg ikke kunne leve med Luthersk Missionsforenings pietistiske afstandtagen fra dans, der for præsten at se var et naturligt menneskeligt fænomen. Pastor Stricker var således enig med Luthersk Missionsforening i synet på nåden, men ikke i alt andet, der for ham også var vigtigt. Derfor kunne man møde ny-evangelisk indflydelse på en mand, der var grundtvigsk, i hvert fald i udgangspunktet.¹⁷ At han siden knyttede sig til Indre Mission i stedet for grundtvigianismen, er en anden sag, der ikke er vigtig for pointen her.

En anden grundtvigsk mand, der lærte af Rosenius, var Hans Graversen (1870-1950) fra Skjern-egnen. Han var opvokset i et hjem, der blev splittet åndeligt, da Christian Møller kom dertil som prædikant. Hans Graversens far blev grundtvigianer, mens moderen tilsluttede sig Luthersk Missionsforening. Sønnen Hans fulgte faderen i den grundtvigske retning. Han blev højskolelærer, forsøgte en politisk karriere, blev journalist og redaktør for et blad, som statsminister I. C. Christensen udgav. Men på et tidspunkt fandt han via Rosenius' skrifter fred med Gud og følte derefter kald til en åndelig tjeneste, gerne som underviser i Bibelen. Han fik i 1917 lov til at udføre en sådan tjeneste i Indre Missions missionshuse, og de følgende mange år gennemførte han sine bibelkurser over hele landet. Han udgav også mange bøger. Hans Graversen er blevet karakteriseret som en højkirkelig missionsmand med grundtvigsk præg. Han færdedes ikke i de ny-evangeliske missionsbevægelser, men alligevel havde han i sin forkyndelse et ny-evangelisk præg: Det var Rosenius, der havde hjulpet ham til fred, og Hans Graversen citerede med glæde Rosenius.¹⁸

Tre indremissionærer med ny-evangelisk inspiration

I det følgende skal vi se eksempler på, at grundtvigianisme, ny-evangelisk forkyndelse og engagement i den første Indre Missions forening kunne forenes. N. F. S. Grundtvig havde reageret mod pietismen i dens lovstrenge form, og det samme gjorde også siden de ny-evangeliske.

Jens Larsen (1804-1874) var smed fra Nordsjælland, blev vakt omkring 1840 i Tikøb og færdedes i det miljø, hvor Ahnfelt i 1842 præsenterede det ny-evangeliske budskab i Danmark for første gang, og hvor måske Rosenius' skrifter allerede blev læst. Jens Larsen viste sig at have nådegaver som prædikant, og for at han bedre kunne få tid og råd til at prædike, lavede nogle lægfolk i 1853 en sponsergruppe til

¹⁷ Nedergaard, *Personalhistoriske*, VIII, 191

¹⁸ *Hjemliv og Trosliv* I-XX, Steenvinkel, E. (red.) (København: Lohse 1932ff), bind XVIII, 1952, 34.53.60. *Missionsvennen* 1935, 31

hans arbejde. Den forening kaldtes Indre Mission, men den første ansatte indremissionær var altså ny-evangelisk præget og hentede en del af sit sprogbrug fra Rosenius. Dette følte han ikke selv som værende nogen modsætning til Grundtvig, tværtimod. Han følte formodentligt heller ikke på nogen måde, at dette var et problem for at arbejde for Indre Mission. Alt dette skete jo en del år før Trandbergs vækkelse og Luthersk Missionsforenings dannelse på Bornholm.¹⁹

Jens Dyrholm (1810-1875) var den næste missionær, indremissionsforeningen ansatte. Også han var både præget af Grundtvig og glad for den ny-evangeliske tone. Dyrholm havde allerede fra 1852 solgt bladet *Pietisten* med artikler fra Rosenius' blad af samme navn.²⁰

Julius Dahlstrøm (1835-1919) var det tredje eksempel. Han havde som de to foregående spillet en rolle i den gudelige vækkelses tid frem til 1849 og kom til at gøre det samme i Indre Missions tidligste historie. Han voksede op i den nye bydannelse Silkeborg, hvor først hans stedfar og siden han selv blev omvendt i 1856. Derefter begyndte de første gudelige forsamlinger at afholdes i Silkeborg. Dahlstrøm arbejdede på byens store papirfabrik og prædikede ved møder i fritiden. Nogle fik ham ansat i Indre Mission som missionær i 1863 og som sådan kom han til at virke i skyttegravene i krigen 1864. Nogle år senere blev hans mor, som han var nært knyttet til, omvendt i en meget moden alder ved at høre Christian Møllers forkyndelse i Nordsjælland, og det gjorde indtryk på den voksne søn. Meget tyder på, at Dahlstrøm også selv var påvirket af den ny-evangeliske forkyndelsestone. I hvert fald bidrog Dahlstrøm til, at provst P. N. Jessen (1822-1873) i Grønbæk sogn, blev ledt til tro på nåden og syndernes forladelse. At Dahlstrøm var præget af ny-evangelismen fremgik også af, at han havde et principielt lægmandssyn, hvilket førte til konflikt i Indre Mission. Dahlstrøm udtalte sig også i 1865 imod forsagelsen, som Indre Mission ellers lagt vægt på i sin forkyndelse. Dahlstrøm prædikede, at ingen jo kunne holde forsagelsen - sådan havde tidligere også Jens Larsen sagt, og siden sagde også Luthersk Missionsforening det samme.²¹ Julius Dahlstrøm sluttede sig dog ikke til den ny-evangeliske bevægelse som sådan. Da Christian Møller kom til Jylland, advarede Dahlstrøm faktisk mod ham. Ikke på grund af læren om den frie nåde, men fordi Møller virkede splittende: ”Da han [Chr. Møller] med varme og dygtighed talte meget om den frie nåde og forsoningen ved Kristi blod, hvilke toner de gamle elskede,

¹⁹ Elith Olesen, 'Kup eller redningsaktion - omkring tilblivelsen af Kirkelig Forening for den indre Mission i Danmark', *Kirkehistoriske Samlinger* 1983-84, 41-45. Elith Olesen, *De frigjorte og trællefolket. Amerikansk-engelsk indflydelse på dansk kirkeliv omkring år 1900* (Frederiksberg: Anis 1996), 205-207

²⁰ Olesen, *Kup*, 43

²¹ Nedergaard, *Personalhistoriske*, VIII, 355.479 Olesen, *Kup*, 83

vandt han mange tilhængere blandt de troende og ofte ikke de ringeste og gav derved anledning til splittelse. Forgæves søgte mænd som Dahlstrøm .. at hindre dette.”²² Argumentationen var altså den samme som tidligere set hos Jens Maarbjerg i Vestjylland: Fællesskabet inden for hele den eksisterende vækkelse var højt prioriteret, og det måtte ikke ødelægges af det ny-evangeliske budskab, hvor enig han end var deri.

Det hører med til billedet, at ingen af de tre nævnte indremissionærer blev gamle i tjenesten i Indre Mission. De blev af forskellige grunde afskediget: Jens Larsen i 1861 og Jens Dyrholm i 1865. Julius Dahlstrøm fortsatte til 1880, og senere rejste han til USA og endte som dansk præst i Wisconsin. I intet af tilfældene synes det dog at have været deres forkyndelse endsige deres sympati for det ny-evangeliske, der var årsagen til bruddet med Indre Mission. Som vi nu skal se, lå denne forkyndelsestone heller ikke langt fra Vilhelm Beck selv.

Vilhelm Beck, Indre Mission og det ny-evangeliske

Præsten Vilhelm Beck (1829-1901) blev i 1861 knyttet til Kirkelig Forening for den Indre Mission i Danmark og fik den arbejdet op til at være en stor forening, der samlede mange enkeltpersoner fra vakte kredse rundt omkring i landet. Det var denne forenings åndelige hjertesag, at man ville være en kirkelig forening, der holdt fast ved dåb og nadver i kirken, og som gerne ville forene troende præster og troende lægfolk i et samarbejde inden for folkekirken. På den måde var foreningen et modstykke til de lutherske frimenighedsdannelser, som der var en del af i 1850'erne, hvor det endelig var blevet lovligt at træde ud af folkekirken. Foreningen for Indre Mission havde altså en helt anden prioritering end den ny-evangeliske bevægelse fra Rosenius, for hvem læren om den frie nåde var det afgørende, mens kirkesynet var mindre vigtigt. Det, der bandt Indre Mission sammen som forening, var ønsket om at gøre et missionsarbejde på folkekirkens grund. Det skulle altså være et luthersk arbejde, men hvordan ”det lutherske” nærmere skulle forstås, blev der givet et vist spillerum for. Indre Mission var til for ”livets” skyld, ikke for lærens. Vækkelseslivet i Danmark rummede ifølge Beck både mere ”lyse” og mere ”mørke” typer, og begge burde kunne rummes inden for Indre Mission. Det betød helt konkret i starten af 1860'erne, at det godt kunne forenes med ansættelse og engagement i Indre Mission at være præget af de grundtvigske tanker. At det også indebar, at man inden for Indre Mission havde plads til den ny-

²² Abildtrup, *Iver Viftrup*, 136. Nedergaard, *Personalhistoriske*, VI, 555f

evangeliske forkyndelsestone, viste jo også eksemplet med de tre indremissionærer. På Herning-egnen havde man fra 1850'erne et særligt problem med de såkaldte ”dømmere”.²³ Deres hårde domme kunne få folk til at være åbne for et klart budskab om nåden i Kristus. Som modvægt mod og reaktion på dømmernes virke læste man således i Vorgod Rosenius's skrifter, før man havde hørt om Chr. Møller.²⁴

Vilhelm Beck havde selv heller ikke noget imod det ny-evangeliske, tværtimod. Beck havde selv haft et evangelisk gennembrud, og nåden var fremherskende i hans forkyndelse. Mange har senere fejlagtigt forbundet Indre Mission med forkyndelse af Helvede og lov, så var det i virkeligheden sådan, at bevægelsens toneangivende person i sin forkyndelse kredsede om den uforskyldte nåde, vundet på korset og skænket i dåben.²⁵ Beck havde da også et overvejende positivt forhold til Rosenius, også efter at denne havde givet stødet til dannelse af Luthersk Missionsforening.

Da Chr. Møller blev præget af Rosenius' ny-evangeliske forkyndelse og i 1868 dannede Luthersk Missionsforening, anklagede man fra ny-evangelisk side pastor P. C. Trandberg for at have en for lovpræget og uevangelisk forkyndelse. I striden mellem Trandberg og Chr. Møller blev Vilhelm Beck inddraget, idet denne havde anbefalet Rosenius' skrifter og anmeldt Møllers danske oversættelser i Indre Missions Tidende. Beck ses ikke at have haft nogen reservationer over for Rosenius' lære, førend Trandberg anklagede denne for uklarhed i dåbssyn og menneskesyn. Beck støttede sin præstekollega Trandberg, men uden at ophøre med at anbefale læsning af Rosenius, hvis skrifter fortsat blev kolporteret af Indre Mission.²⁶ Beck kritiserede heller ikke Rosenius for dennes syn på nåden, men Rosenius var efter Becks mening ikke helt klar i dåbssynet. Dette var ifølge Beck et generelt problem for hele den svenske vækkelsesbevægelse og han fandt Rosenius' skrifter gode og nyttige på alle andre punkter. Beck lod subscriptionsindbydelse på Rosenius' romerbrevskommentar udgå med Indre Missions Tidende i 1868 og skrev selv, at Rosenius' navn burde have en god klang iblandt Guds riges folk, selvom hans skrifter rummede ting, man ikke ganske kunne billige ”og som hans Eftersnakkere have brugt til at fremkalde sygelige og usande Tilstande og Anskuelse hos adskillige Opvakte ogsaa i Danmark”.²⁷ Rosenius var i Becks øjne klart bedre end sine danske ”eftersnakkere”, som uden tvivl var et andet navn for Luthersk Missionsforening, der var blevet dannet og virkede som en konkurrent til Indre Mission.

²³ Flemming Kofod-Svendsen, *Lutheranerne på heden: om Kristelig Lutheransk Trossamfunds historie* (Fredericia: Kolon 2012)

²⁴ Nedergaard, *Personalhistoriske*, IXB, 588-591

²⁵ Kurt Ettrup Larsen, *Vilhelm Beck – Missionspræsten* (Fredericia:Lohse 2001), 78-80

²⁶ Olesen: *De frigjorte*, 206f

²⁷ *Indre Missions Tidende* 1869, 733f

Beck lod artikler af Rosenius optrykke i *Indre Missions Tidende* som våben imod Luthersk Missionsforening.²⁸ Luthersk Missionsforening var Beck kritisk over for, dels på grund af konkurrencen og dels fordi Beck anså Luthersk Missionsforening som en stor fare for vækkelseslivet i Danmark, fordi det var et forholdsvis ukirkeligt arbejde og fordi sakramenterne stod forholdsvis svagt i deres forkyndelse. Becks voldsomme udfald og ordvalg må ses på denne baggrund. Beck angreb foreningens nådesforståelse, som i Becks øjne var denne *“ukristelige og ukirkelige og ulutherske Lære”*. At tale om *“den frie Naade”* var for Beck ikke andet end *“den gamle bekendte Verdens-Religion”* og *“dette svensk-bornholmske Parti”* havde heller ikke mindste begreb om dåbens nåde. Luthersk Missionsforening var for Beck således ikke en del af den levende menighed, men *“et aabenbart Sektvæsen”*, der søgte at drage de troende over i deres egen forening. At Beck i øvrigt ikke havde ændret syn på nådesforståelsen fremgik af, at han i 1899 satte den da aktuelle syndfrihedslære i forbindelse med en grundvildfarelse vedrørende nåden.²⁹ Beck ses aldrig at have været i personlig forbindelse med repræsentanter for Luthersk Missionsforening og har i sin polemik bygget videre på angrebspunkter, som andre havde fremført. I betragtning af nådens stærke plads i hans egen forkyndelse lader hans voldsomme polemik sig lettest forklare med konkurrenceforholdet på det praktiske plan.³⁰

Sondringen mellem Rosenius' lære, der blev anset som god nok, og Luthersk Missionsforening, der blev anset som farlig, gik også igen hos andre i *Indre Mission*. Der blev strid i et lokalt *Indre Missions*-samfund på Lemvig-egnen efter Chr. Møllers forkyndelse. Efterfølgende hed det sig i *Indre Missions* halv-officielle historiefortælling, at Luthersk Missionsforenings fremfærd svarede meget dårligt til Rosenius, hvis tanker det var vigtigt at forstå.³¹ I Nordsjælland havde præsten Peter Krag det godt med Luthersk Missionsforenings lægfolk i sit sogn, men derimod ikke med disses ledere udefra. Det skyldtes ledernes syn på præster.³² En præst og en ny-evangelisk bevægelse i menigheden kunne fint forenes, men den ny-evangeliske bevægelse Luthersk Missionsforening var på grund af sin forhistorie på Bornholm kirkekritisk. Chr. Møller havde svært ved at tro, at en folkekirkepræst kunne have en sand lære. I dette eksempel fra Nordsjælland var det således – som andre steder i *Indre Missions* kredse – ikke den ny-evangeliske lære i sig selv, men kirkesynet, der adskilte.

²⁸ *Indre Missions Tidende* 1873,17. *Indre Missions Tidende* 1897,397-399

²⁹ *Indre Missions Tidende* 1899,91f.144. *Indre Missions Tidende* 1895,311. *Annexet* 1899,11-13

³⁰ Larsen, *Vilhelm Beck*, 146-148

³¹ *Hjemliv og Trosliv*, bind XVI, 67f

³² *Hjemliv og Trosliv*, bind XIV, 108

Rosenius og den Fjerde kirkelige retning / den engelske retning

Fra slutningen af 1800-tallet og et par generationer frem, var der i dansk kirkeliv en særlig retning, som her kaldes Fjerde kirkelige retning / den engelske retning. Det var folk, der var på linje med Indre Mission i deres syn på vækkelse, skel og mission. Men de var påvirket af den engelske Keswick-bevægelse, der lagde vægt på et *højere kristenliv*, forstået som et dybere og mere inderligt liv med Gud. Nogle drog til Keswick til de årlige stævner, hvor evangeliet om nåden i Kristus prædikedes til et fordybet liv i helliggørelse. Internationalt var der tale om en meget tværkirkelig bevægelse, men dens danske tilhængere var lutherske. Fjerde Retning var således en luthersk-folkekirkelig strømning bevægelse, men dog mere orienteret i retning af kirkeligt samarbejde. Udadtil mod andre kirkesamfund gennem Evangelisk Alliance, og indadtil i folkekirken med alle levende kristne. Her var man i modsætning til Indre Mission, der var mere læremæssigt bevidst og afviste samarbejde med ikke-lutherske kristne.

Der var nok også i praksis tale om en vis forskel, der ikke havde med teologi at gøre, men snarere med kultur. Folk i Fjerde retning var typisk bedrestillede byfolk og akademikere – grupper, der havde råd til at rejse til stævner i England og var i stand til at læse de engelske bøger - hvorimod hovedvægten i Indre Mission hørte til bondestanden. Da København var den eneste rigtige by i Danmark på det tidspunkt, var det især i hovedstadens kirkeliv, at man traf folk i tilknytning til Fjerde Retning. De toneangivende folk i det vigtige arbejde i Københavns Kirkefond hørte således til denne retning.

Inden for Fjerde retning / den engelske retning var mange positive overfor Rosenius og det ny-evangeliske budskab, og de blev også påvirket heraf, dog uden at slutte sig til Luthersk Missionsforening eller Evangelisk Luthersk Missionsforening. Et vigtigt forbindelsesled var den vægtlægning på nåden, som var fælles for Fjerde retning og for de ny-evangeliske. Det skal vi nu møde en række eksempler på, hos folk, der i datiden var ret kendte i dansk offentlighed.

Henry Ussing (1855-1943) var en stor skikkelse i dansk kirkeliv gennem et langt og utroligt flittigt liv. Han var ideologen bag Københavns Kirkefond, stærkt engelsk præget og optaget af engelske kirkelige aktiviteter, så som Ydre Mission, søndagsskolearbejde, Blå Kors osv. Ussing var stiftsprovst i København, en dygtig teolog og forfatter til talrige bøger. Som prædikant blev han brugt i Danmark Radio på langfredage, idet han var kendt for at have korset som det centrale i sin forkyndelse. Ussing

vedkendte sig gerne en arv fra det ny-evangeliske og en afhængighed af Rosenius' nådesforkyndelse.³³ Andre ledere i kirkefondsmiljøet satte også Rosenius højt og gjorde brug af hans skrifter i deres arbejde for mission. Overbibliotekar H. O. Lange (1863-1943) anbefalede sin ven, grosserer J. V. Adolph (1853-1911), at læse Rosenius og det blev anledningen til grossererens omvendelse i 1890 og hans efterfølgende lange og store engagement i kirkelivet, bl.a. som medstifter af Københavns kirkefond.³⁴ Blandt de levende kristne i det københavnske overklasse miljø var også hofmarskal og overkammerherre O. Oxholm (1855-1926), der sammen med sin kone var blevet omvendt i 1894 ved at læse Rosenius.³⁵ Fra et andet samfundslag i det københavnske kom Fr. A. Hertz (1831-1925), der tidligere havde været pioner i den socialistiske bevægelse og redaktør af Socialdemokraten, men blev omvendt og udgav et blad, Evangelisk Familie-Ven, der gjorde flittigt brug af Rosenius.³⁶

En af de kirkelige organisationer, der historisk er vokset ud af Fjerde Retning er Kirkens Korshær. Navnet er faktisk typisk for Fjerde retning: Det var en *hær*, der ville kæmpe for den mission at få budskabet om *korset* bragt ud til alle lag af mennesker i storbyen, og den arbejdede på *kirkens* grund, underforstået: Ikke på basis af nogen bestemt kirkelig retning som Indre Mission. Det var ganske typisk, at Rosenius havde en høj stjerne i Kirkens Korshærs blad, og da der i 1950'erne begyndte at udkomme en udgave af Rosenius' samlede skrifter på dansk, blev det hilst meget velkomment i Korshærens blad.³⁷

Det åndelige slægtskab mellem folk i Fjerde retning og Rosenius var man ikke uvidende om i Luthersk Missionsforening. I årene efter 1945 bragte man i sine blade utallige artikler af C. A. Skovgaard-Petersen (1866-1955), domprovst i Roskilde og en af Fjerde retnings mest tydelige repræsentanter.³⁸ En af Skovgaard-Petersens mest solgte bøger hed *Et Blik i Guds Kærligheds Dyb*, en titel, der næsten i sig selv viser slægtskabet med den ny-evangeliske forkyndelse og kan være med til at forklare, at man i Luthersk Missionsforening i så høj grad knyttede til ved ham, der i øvrigt ikke havde nogen personlig forbindelse til de ny-evangeliske missionsforeninger.

En i datiden meget kendt forfatter og præst var N. P. Madsen (1860-1915), der boede i Vorupør på den jyske vestkyst. Han repræsenterede en engelsk-præget helliggørelsesforkyndelse, og da han i årene efter 1900 var ved at indføre den i Indre Mission, hvor han virkede som bladredaktør, var det ved

³³ *Missionsvennen* 1940,29

³⁴ Olesen, *De frigjorte*,266.290

³⁵ Olesen, *De frigjorte*,320f

³⁶ Olesen, *De frigjorte*,277f

³⁷ *Korshærsbladet* 1951,10. *Korshærsbladet* 1954,55 *Korshærsbladet* 1955,24.63

³⁸ *Missionsvennen* og *Budskab fra Naadens Rige* 1945,1947,1949,1951, 1954,1955,1956

at sprænge Indre Mission. Splittelsen blev dog afværget, og den svagelige N. P. Madsen døde kort efter. Også N. P. Madsen var præget af Rosenius,³⁹ og typisk nok blev N. P. Madsen ret flittigt brugt i Luthersk Missionsforenings blade længe efter hans død.⁴⁰

En anden skikkelse med mange centrale poster i Indre Mission, var landstingsmand og greve F. C. C. Holstein-Holsteinsborg (1856-1924). Han lå holdningsmæssigt tæt på N. P. Madsen, men fortsatte som Indre Missions bestyrelses næstformand gennem alle brydninger. Selv var han i sin tid blevet hjulpet til fred med Gud og trosvisshed gennem Rosenius.⁴¹

Rosenius hos barthianerne/ Tidehverv

I 1920'erne skete der i dansk teologi en brat vending i objektiv retning. Hvor man tidligere havde lagt vægt på menneskets subjektive tro, kom der nu en stærk vægtlægning på Gud og hans åbenbaring. Tidligere talte man om behovet for troens modtagelse, nu understregedes Guds uforskyldte nåde. Hvor man tidligere havde talt meget om troens erfaringer, talte man nu om Guds ord, som kom til mennesker uafhængig af al erfaring. Denne vending var inspireret af et tilsvarende tysk opgør hos Karl Barth, men herhjemme fik det sin mest markante udformning i kredsen omkring bladet Tidehverv.

Tidehverv startede som et ungdomsoprør i et helt specielt miljø. I Danmarks Kristelige Studenterbevægelse i København gjorde en gruppe unge gjorde oprør mod de ældre ledere og deres teologi. De unge begyndte at udgive bladet Tidehverv fra 1926. Dette internt danske oprør i studenterbevægelsen blev undervejs påvirket af den teologiske vending i Tyskland, men kredsen omkring bladet var ikke primært teologiske elever af Karl Barth. Der var tale om et dansk fænomen og først og fremmest en reaktion. Man var imod menneskecentreringen i teologien - i stedet skulle Gud, Guds gerning, Guds majestæt i centrum. Man var imod fokuseringen på menneskets omvendelse, erfaringer og forbedringsforsøg - i stedet skulle Guds ord prædikes. Man var imod det optimistiske menneskesyn, der betragtede kristendommen som fuldkommengørelsen af det sandt menneskelige. I stedet skulle syndigheden understreges, for alt i mennesket, også viljen, var præget af synden. Derfor var det en misforståelse at appellere til mennesket om at tro og tage imod evangeliet, for dette stod ikke i det syndige menneskes magt. Mennesket havde ingen fri vilje, så derfor var det kirkens opgave at prædike ordet. Kun

³⁹ Olesen, *De frigjorte*, 457

⁴⁰ *Missionsvennen og Budskab fra Naadens Rige* 1933, 1941, 1944, 1947

⁴¹ Paul Holt, *Kirkelig forening for den indre mission i Danmark gennem 100 år, 1861-1961* (København: Lohse 1961ff), 705. Olesen, *De frigjorte*, 321

Gud og hans ord kunne kalde troen frem. Over alt menneskeligt skulle der lyde en dom, for synden prægede mennesket, hvorfor al tale om kristnes vækst og helliggørelse måtte forkastes. Evangeliet var ikke noget krafttilskud til menneskets egen moralske stræben. Man var imod at tale om skel mellem mennesker, for skellet gik mellem Gud og menneske, ikke mellem troende og vantro eller mellem helliggjorte og ikke-helliggjorte kristne. Tidehverv blev modstandere af al kristelig-social virksomhed, al kirkelig aktivisme og missionsvirksomhed og enhver form for kristelig miljødannelse. Man reagerede imod at "sælge" kristendommen til andre med ord om den lykke, harmoni og vished, man kunne opleve i troen. I stedet skulle der tales realistisk om anfægtelse og troens kamp. Frelsen ejedes kun i håbet, og derfor gjaldt det for mennesker om at gå ind under Guds tiltale, og i øvrigt være jorden tro, dvs. elske sin næste midt i hverdagslivet. Tidehverv afviste tanken om en særlig kristen etik og faste etiske normer, for kun i mødet med den konkrete næste kunne man vide, hvad der fordredes af en; troens gerninger var usynlige og kunne derfor ikke gøres til noget socialt eller politisk program.

Der var således i Tidehvervs tænkning både noget, der var meget luthersk, og noget, der snarere var eksistentiaalistisk. Gruppen fik stor betydning, og dansk teologi kan faktisk opdeles i et *før* og *efter* Tidehvervs fremkomst i 1926 og derefter i mange år om et *før* eller *imod* Tidehverv.

Den teologiske vending var dog ikke begrænset til kredsen omkring Tidehverv. Den mærkedes også i form af en ny kirkelighed og højirkelighed. Der var også en voksende Luther-interesse: Fagteologisk blev man inspireret af en tysk Luther-renæssance, og fra 1923 betød det Lutherske Verdenskonvent et nyt fokus på samarbejde mellem lutherske kristne. Vendingen i objektiv retning kunne også føre til ny kamp mod bibelkritik, eller give sig udtryk i en ny interesse for konfessionel lutherdom og/eller den norske Indre Missions pietistisk-konservative linje. Den teologiske vending i objektiv retning prægede dansk teologi og kirkeliv fra 1925 på næsten alle områder. Nogle i dansk kirkeliv og vækkelsesmiljøer reagerede negativt over for hele strømningen. I 1954 skrev et hovedbestyrelsesmedlem i Indre Mission, pastor J. Dalum Christensen, Assing: "*Tidehvervske tanker er desværre trængt langt ind i vore egne præstekredse...[...]. Johs. Pedersen...[...].er da blevet saa hæsleg lutherkyndig, det kære menneske*".⁴²

Pastor Johs. Pedersen (1898-1973), tidl. Sognepræst i Nexø, var repræsentant for den del af Indre Mission, der så behovet for en revision i luthersk retning, mod den mere subjektive teologi, der bl.a.

⁴² Brev til Chr. Bartholdy, Indre Missions arkiv, 2/4 1954

havde præget KFUM-bevægelsen gennem mange år. Udefra set var der iagttagere, der så hele den teologiske vending som en intern kamp om linjen mellem forskellige udgaver af Indre Mission. Begreberne barthianisme og Tidehverv kunne bruges bredt som betegnelse for al teologi, der gik i objektiv retning. Pastor Kai Jensen (1899-1963), sekretær i Københavns Indre Mission og senere Aarhus-biskop, fandt således at den finske vækkelsesprædikant Urho Muroma lignede Karl Barth med sin understregning af frelsen som en fremmed retfærdighed.⁴³ Sognepræst Georg Bartholdy (1897-1962), Eliaskirken i København skrev, at hvis man gik ind for menneskets totale syndighed, var man tidehvervsmand.⁴⁴ Barthianerne/Tidehverv blev i disse eksempler forbundet med luthersk-ortodokse opfattelser – et vidnesbyrd om, hvor langt den mere subjektive teologi var kommet fra Luther. På den baggrund virkede Barth/ Tidehverv luthersk, idet man så overså eller forbigik, at Tidehverv også havde en eksistentiaalistisk arv.

Det for denne artikel mest relevante er, at C. O. Rosenius og den endnu mere ny-evangelisk prægede prædikant F. G. Hedberg (1811-1893) var genstand for interesse i kredsen omkring Tidehverv. Med rette så man i Tidehverv, at der var visse teologiske lighedspunkter mellem nogle af ny-evangelismens anliggender og nogle af Tidehvervs. I Tidehvervs allerførste tid blev der i studenterbevægelsen i København afholdt studiekreds over Rosenius.⁴⁵ Der var naturligvis også en række punkter hos Rosenius og den ny-evangeliske bevægelse, som Tidehverv slet ikke kunne med. I bladet Tidehverv brugte man i 1939 Hedberg imod Rosenius, som med sin klassiske forståelse af kristen etik alligevel blev vurderet som for meget lovpræget af Tidehverv.⁴⁶ Den tidehvervske salmedigter, K. L. Aastrup (1899-1980), var som ung præst i Vestjylland i stærk modsætning til Indre Missions vækkelsesmiljø, mens han gerne lyttede til forkyndelsen hos ”bornholmerne”. Aastrup roste dem for at gøre centrale Lutherskrifter tilgængelige og han skrev om dem, at de: ”...nærmest [blev] betragtet som en lidt sær Afart af Indre Mission; de var vel nærmest ved det lutherske, men deres Lutherdom sentimentaliseredes efterhaanden omtrent til Ukendelighed...jeg læser altid Referater fra Bornholmernes Møder. De siger da noget, naar de lukker Munden op”.⁴⁷

I Luthersk Missionsforening følte man selv i 1943, at den teologiske vending havde bekræftet

⁴³ *Liv og Lys* 1932,69

⁴⁴ *Cursum Corda* 1945,56

⁴⁵ Poul Hartling & Johannes Müller, *Sursum Corda – nogle blade af den kristelige studenterbevægelses historie* (København: G. E. C. Gad 1942),192

⁴⁶ *Tidehverv* 1939,6

⁴⁷ *Dansk Udsyn* 1955,310

foreningens egne historiske anliggender.⁴⁸ I andre af Luthersk Missionsforenings egne udgivelser kan man se, at netop deres vægt på de ny-evangeliske anliggender betød, at man i efterkrigstiden mødte mere anerkendelse fra andre kirkelige kredse end tidligere, fx fra Tidehverv: ”*Det var ganske interessant at se en ledende Tidehvervspræst skrive, at evangeliet forkyndes rent og findes rent i Luthersk Missionsforening*”.⁴⁹

Indre Mission og det ny-evangeliske 1930-1960

Det virker ikke til, at der i Indre Mission som helhed i denne periode var megen forståelse for Rosenius og den ny-evangeliske forkyndelse. Det var en periode, hvor mange i Danmark var vokset op med Balslevs lærebog i kristendom i skolen. I denne lærebog, der udkom i næsten 4 millioner eksemplarer, lærte alle danske børn følgende: ”*Vi kan ikke trøste os ved Jesu forsoningsdød, dersom vi ikke vil leve under ham som vor konge og tjene ham som hans folk*”.⁵⁰ Vægten i lærebogen lagdes altså på, at man skal ransage sig selv, om man nu vil leve med Jesus som konge. Det er ikke det ”ængstede hjerte”, der skal rejses ”op af sin smerte”, men snarere den overfladiske synder, der skal advares mod at tage nåden forfængelig.

Den samme prioritering var tydelig i forkyndelsen hos Christian Bartholdy, der var Indre Missions formand i perioden. Han ville være en vækker-røst, der ruskede sine åndeligt døde sognebørn op til bod og omvendelse. Kun sjældent mærkedes en trøstende og sjælesørgerisk tone i hans forkyndelse. Rosenius og det ny-evangeliske havde han heller ikke nogen forståelse for, og kaldte Rosenius naiv.⁵¹

Bartholdys holdninger trådte særligt tydeligt for dagen i Hjort-sagen.⁵² Lige efter Anden Verdenskrig kom den gammellutherske pastor Oskar R. T. Hjort (1903-1992) i Naur-Sir i et modsætningsforhold til sine menigheder og han blev afskediget i 1948. I 1939 blev Hjort i det grundtvigske blad Menighedsbladet betegnet som den sidste lutheraner og som fordømmende over for andre holdninger.⁵³ Hjort havde søgt at præge teologer i Luthers og Rosenius’ retning.⁵⁴ Han var af

⁴⁸ *Luthersk Missionsforening gennem 75 Aar 1868-1943* (København: Luthersk Missionsforenings forlag 1943), 187

⁴⁹ *Missionsvennen* 1957, 42

⁵⁰ Carl Frederik Balslev, *Luthers Katekismus med en kort Forklaring* (København: Gyldendalske 1945), 46

⁵¹ *Jydske Tidende* 11/5 1957

⁵² Hjort-sagen er behandlet i Lindhardt 1966, 270f. og senest i Larsen 2014, 209f.

⁵³ *Menighedsbladet* 1939:23

⁵⁴ breve af 4/8 1943 og 23/3 1983 fra P. Verner Hansen i Hjorts privatarkiv

teologisk type genuin luthersk og blev afskediget, ikke for sin lære, men fordi han nedlagde sit præsteembede og ikke ville genoptage det uden at få sin lære prøvet juridisk. Hjorts provst var Kristian Steffensen (1892-1960) fra Struer, en mand af Indre Missions retning, mens hans biskop i Viborg hed Axel Malmstrøm (1888-1951) og tilhørte Fjerde Retning. Derimod var der flere præster med tilknytning til Tidehverv og barthianismen, der protesterede over afskedigelsen. Christian Bartholdy fra Indre Mission havde ikke indvendinger med afskeden. Han stod selv langt fra Hjort, når det gjaldt det klassisk-lutherske stridsemne om viljens rolle i frelsens modtagelse. Bartholdys støtte til afskeden kan læses ud af hans udtalelse i interview: ”.. stod det til Tidehvervsfolkene, saa skulde Kirkerne i Naur og Sir staa tomme til ære for det rene Evangelium”.⁵⁵ Det var ikke læren, slet ikke læren om nåden, der var vigtig for Bartholdy, men at folk gik i kirke. Bartholdys holdning var desuden nok også præget af det forhold, at Hjort knyttede til ved kredse, der stod kritisk over for Indre Mission og dets forkyndelse: Oskar Hjort havde frekventeret det tilløb til et dansk menighedsfakultet, der havde hørt hjemme i Bording præstegård hos sognepræst K. A. Brossmann (1887-1941) og nærmest været tilknyttet Det gamle Budskabs Indre Mission, som var en udbrydergruppe fra Indre Mission.⁵⁶ Det har ikke fremmet Bartholdys velvilje over for Hjort, at denne samarbejdede med en splittelsesfraktion. Fra 1940’erne var Hjort mest aktiv i Evangelisk Luthersk Missionsforening, hvor han skrev i foreningsbladet.⁵⁷

Andre toner i Indre Mission

Ikke alle i Indre Missions retning var enig med formanden, Christian Bartholdys, prioriteringer. Andre præster med tæt tilknytning til Indre Mission reagerede i de år mod den traditionelle pietistiske linje i Indre Mission og ville have en stærkere vægtlægning på nåden. Det gjaldt Erik Jensen (1906-1975), senere biskop i Aalborg. Da Hjort blev afskediget fra folkekirken, virkede det urovækkende for Erik Jensen, at der ikke var plads i folkekirken til en mand, der ”ensidigt og haardt prædikede, at Frelsen ene og alene tilhører Gud, og at Menneskets Villie er ond og trælbundet”.⁵⁸ Domprovst Povl Verner Hansen (1909-1996) anbefalede udgivelsen af Rosenius’ samlede skrifter.⁵⁹ KFUMs generalsekretær, senere

⁵⁵ *Kristeligt Dagblad* 14/3 1948.

⁵⁶ Larsen 2014, 464ff.

⁵⁷ Storgaard-Andersen, Anders et al. *Med Gud og hans venskab – bogen om Evangelisk luthersk Missionsforening*. Rønne: ELM 1992, 79f. 93.177. *Budskab fra Naadens Rige* 1944, 56

⁵⁸ *Kirkens Front* 1948, julenr. 9f

⁵⁹ *Budskab fra Naadens Rige* 1953, 120

minister Orla Møller (1916-1979), skrev i 1956 en bog med titlen ”En ny Indre Mission”, for Indre Mission skulle efter Møllers mening være mere kulturåben, have mere syn for nåden, mindre vægt på omvendelsen og mindre vægt på mellemtingene. Den bog fik gode anmeldelser i LMs blad, hvor man påpegede lighederne mellem Orla Møller og LMs stifter Chr. Møller: ”*Det er som at høre Chr. Møller*”. ”*Chr. Møller stødte her i Danmark på en mur af betoning af menneskelig viljesindsats og menneskelig sætten skel*”, men han havde været forud for sin tid, idet man nu se kendte teologer stille sig på samme linje.⁶⁰

I de tre nævnte præsters tilfælde var der tale om et vist opgør med en pietistisk arv inden for Indre Mission, på basis af Luther og den nyere teologi. I dette anliggender havde man noget til fælles med Rosenius og ny-evangelismen, også selvom disse præster som oftest ikke havde nogen personlig forbindelse til de ny-evangeliske foreninger.

En kirkelig gruppering, der i perioden 1930-1960 lå endnu tættere på det ny-evangeliske, var Københavns Indre Mission. Der havde altid været en vis forskel på Indre Mission i Danmark og den selvstændige forening for Indre Mission i København. I mellemkrigstiden fik de to foreninger hver sit præg, idet der blev tale om en ”norsk” linje i Københavns Indre Mission. Man havde ret tætte forbindelser til norske vækkelseskredse, der havde en vægtlægning på en klar evangelisk forkyndelse og ny-evangelisk skær. Der blev optrykt andagter af Rosenius i Københavns Indre Missions blad, og hans anliggender blev beskrevet som særligt vigtige.⁶¹

Historisk havde der været spændinger mellem Indre Mission og Luthersk Missionsforening, dels om nåden, dels om forholdet til folkekirken. Den nævnte udvikling inden for dele af Indre Mission kunne tænkes at give basis for et nærmere samarbejde mellem de ny-evangeliske missionsbevægelser og Indre Mission. Luthersk Missionsforening blev også en del af de fælles nordiske indremissionsmøder fra 1937 og medlem af Nordisk Indre Missions Råd. Efter Anden Verdenskrig begyndte der på enkelte områder at være tale om praktisk samarbejde mellem de to foreninger. I Luthersk Missionsforenings blade så man positivt på den udvikling i Indre Mission, der gjorde, at man kom hinanden nærmere. Engang havde præster i Indre Mission kritiseret Luthersk Missionsforenings nådesyn, men ”*i dag er det anderledes. Der tales nu stærkt om den ubetingede nåde, også i dansk forkyndelse, og Indre Mission og Luthersk*

⁶⁰ *Missionsvennen* 1957,56f

⁶¹ *Liv og Lys* 1937,111

Mission taler begge om ubetinget nåde”.⁶²

Med dette citat fra 1957 blev der antydnet en basis for et voksende samarbejde fra 1970'erne, blandt andet formidlet gennem Kristeligt Forbund for Studerende, men den historie skal ikke fortælles her,⁶³ hvor tidsrammen er de første hundrede år af ny-evangelismens historie i Danmark. I den periode har artiklen vist, at de ny-evangeliske anliggender nåede meget videre ud i dansk kirkeliv end de egentlige ny-evangeliske lægmandsbevægelser – og længere end man hidtil har været klar over.

Bibliografi:

Benyttede bøger og *tidsskrifter*:

Abildtrup, Jens. *Iver Viftrup*. København: Lohse, 1930.

Abildtrup, Jens. *Jens Maarbjerger og Inger Marie*. København: Lohse, 1928.

Annexet

Balslev, Carl Frederik. *Luthers Katekismus med en kort Forklaring*, København: Gyldendalske, 1945.

Budskab fra Naadens Rige

Dansk Udsyn

Hartling, Poul & Johannes Müller. *Sursum Corda – nogle blade af den kristelige studenterbevægelses historie*. København: G. E. C. Gad, 1942.

Hjemliv og Trosliv I-XX, Steenvinkel, Emil, red. København: Lohse, 1932ff.

Holt, Paul. *Kirkelig forening for den indre mission i Danmark gennem 100 år, 1861-1961*. København: Lohse, 1961ff.

Indre Missions Tidende

Jydske Tidende

Kirkens Front

Kofod-Svendsen, Flemming. *Tro til tiden. Det kristne studenterarbejdes historie i Danmark*. Fredericia: Credo, 2008.

Kofod-Svendsen, Flemming. *Lutheranerne på heden: om Kristelig Lutheransk Trossamfunds historie*. Fredericia: Kolon, 2012.

⁶² *Missionsvennen* 1957,43

⁶³ Kofod-Svendsen, Flemming. *Tro til tiden. Det kristne studenterarbejdes historie i Danmark*. Fredericia: Credo, 2008, 245ff.

Korshærsbladet

Kristeligt Dagblad

Larsen, Kurt E. *Vilhelm Beck – Missionspræsten*. Fredericia:Lohse, 2001.

Larsen, Kurt. E. 'Missionshusene – om baggrunden for deres opførelse', i: *Kirkehistoriske Samlinger* 2005:95-133.

Larsen, Kurt E.: *Christian Bartholdy. Vækkelseskristendom og dansk kirkeliv. Studier i Indre Missions historie ca. 1930-1960*, Fredericia 2014.

Lindhardt, P.G.: *Den danske kirkes historie*, bind VII, Kbh. 1958.

Lindhardt, P.G.: *Den danske kirkes historie*, bind VIII, Kbh. 1966.

Liv og Lys

Luthersk Missionsforening gennem 75 Aar 1868-1943. København: Luthersk Missionsforenings forlag 1943.

Menighedsbladet

Missionsvennen

Molland, Einar. *Konfesjonskundskab*. Oslo: Land og Kirke, 1953.

Nedergaard, P. *Personalhistoriske, sognehistoriske og statistiske bidrag til en dansk præste- og sognehistorie*, I-IX, København: Eget forlag 1949-1972.

Olesen, Elith. 1983-84: 'Kup eller redningsaktion - omkring tilblivelsen af Kirkelig Forening for den Indre Mission i Danmark', i: *Kirkehistoriske Samlinger* 1983-84: 7-89.

Olesen, Elith. *De frigjorte og trællefolket. Amerikansk-engelsk indflydelse på dansk kirkeliv omkring år 1900*. Frederiksberg: Anis, 1996.

Pontoppidan, Erik. *Sandhed til Gudfrygtighed i en enfoldig og efter Mulighed kort, dog tilstrækkelig Forklaring over Doktor Martin Luthers lille Katekismus*. Udgivet af de private skoler i Øster Snede og Løsning, 1953.

Storgaard-Andersen, Anders et al. *Med Gud og hans venskab – bogen om Evangelisk luthersk Missionsforening*. Rønne: ELM 1992.

Sursum Corda

Tidehverv

Vigilius, Mikkel: *Kirke i kirken. Luthersk vækkelseskristendom – fra kirkelig bevægelse over organisation til kirkeligt opbrud*, Hillerød 2005.

Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Århundrede, I-VI, Anders Pontoppidan

Thyssen, red. København: G.E.C.Gad, 1960-1967.

Indre Missions arkiv, Korsørvej 25, 7000 Fredericia.

Oskar Hjorts privatarkiv, set hos pastor Jens Jensen, Guldagervej 16, 6240 Løgumkloster.